

POPULIZMUS, DEMOKRÁCIA, TOCQUEVILLE

POGONYI SZABOLCS

John Lukacs 2008-ban megjelent *Demokrácia és populizmus* című könyvének bevezető fejezetében úgy érvel, hogy Tocqueville időszerű, mert a szabadság és demokrácia összefüggésével kapcsolatos kérdései ma is változatlan formában feltehetőek. [LUKACS, 2005:5] Ha a népakarat feltétel nélkül érvényre juthat, vagyis ha nem korlátozzák szabadságjogok a népszuverenitást, ha nincsenek a többségi akaratnak fékei és ellensúlyai, akkor a demokrácia pusztá populizmussá silányul – írja Lukacs. Gyorsan hozzáteszi, hogy bár Tocqueville nem használta sem a „populista”, sem a „populizmus” kifejezéseket, mégis olyan jelenségekkel foglalkozott, amelyeket ma populizmusnak neveznénk.

Nem vállalkozhatom annak a kérdésnek megválaszolására, hogy mennyire kell félteni a demokráciát a populizmustól. John Lukacs gondolataiból kiindulva pusztán azt próbálom megvizsgálni, hogy Tocqueville demokráciával kapcsolatos nézetei mennyiben járulnak hozzá annak a jelenségnek a megértéséhez, amelyet ma populizmusként szoktak aposztrofálni.

A kérdés eldöntéséhez először röviden meg kell vizsgálni, mi a populizmus.

A hétköznapi nyelvhasználattól nem várható el a fogalmak pontos használata. A 'populista' jelzőt a közbeszédben ma szinte kizárólag pejoratív értelemben, a 'demagógia' szinonimájaként használják. A 'demagógia' kifejezés a görög 'nép' (demosz) és 'vezér' (ágónosz) szavak összetételéből született, és ősidők óta negatív konnotációjú szónak számít. Olyan népvezért, illetve politikai agitátort jelöl, aki

saját hatalmának megerősítése, a tömegek támogatásának megnyerése érdekében a nép érzelmeire hivatkozik és megerősíti az előítéleteket. A populizmus szó viszont egészen mást jelent, vagy legalábbis jelentett addig, amíg nem a demagógia szinonimájaként használták.

A kifejezés nagyjából egyszerre jelent meg Amerikában és Oroszországban a tizenkilencedik század második felében. Amerikában az 1890-es évek elején alakult Populista Párt tagjai használták először. Az iparosítás kormánnyal elégedetlen vesztesei, a déli államokban élő farmerek összefogtak olyan képviselőjelöltek támogatása érdekében, akik nem a politikai és gazdasági elit, hanem a földművelők, a nép érdekét képviselik. A magyarul visszaadhatatlan jelszót Abraham Lincolntól kölcsönözték: „candidates of the people, by the people and for the people”. A rövid életű Populista Párt a vasúttársaságoknak kiszolgáltatott földművesek érdekének képviselésében lépett fel. Államilag támogatott hiteleket és a vasúttársaságok köztulajdonlását szorgalmazták. A Daily Mail 1896-ban nem teljesen alaptalanul azonosította a populizmust a protekcionizmussal.

Az orosz narodnyikok mozgalma kicsit korábban alakult. A narodnyikok, az amerikai populistákhoz hasonlóan, a földművesek érdekében léptek fel. De, ellentétben az amerikai populizmussal, az orosz mozgalom nem alulról szerveződő kezdeményezés volt. Gyakran a terrorizmus eszközeitől sem visszariadó radikális értelmiségiek vették

magukra a parasztok boldogításának nehéz feladatát. Ők még az amerikai populistáknál is kevesebb sikert értek el. A rövid életű orosz populista mozgalom sem nyerte el a nép rokonszenvét. A 19. század végi agrárpopulizmusok érdeklődés hiányában végelgyengülésben múltak ki.

Margaret Canovan, a populizmusról szóló legelmélyültebb, de korántsem átfogó eszmés politikatörténeti áttekintés szerzője az agrárpopulizmusoktól megkülönbözteti az úgynevezett „politikai populizmusokat”.

[CANOVAN, 1981:13] Az elsősorban az amerikai populizmusokat vizsgáló Canovan a politikai populizmusokat négy főbb kategóriába sorolja.

Minden diktatórikus populizmusra jellemző, hogy egy karizmatikus mozgalmi vezér a társadalom alsó, főleg városokban élő szegény rétegeinek képviselőjeként lép fel. A hatalmat gyakran puccsal magához ragadó vezér a tömegeket megtévesztéssel, manipulatív és demagóg retorika segítségével mozgósítja és állítja maga mellé. A kezdetben főleg erőszakon alapuló hatalmat a támogató politikai legitimitációja erősíti meg. A diktatórikus populizmus leginkább Latin-Amerikában volt divatos.

A demokratikus populizmusok – ellentétben a vezérközpontú, autoritárius, diktatórikus populizmussal – a nép akaratának közvetlen érvényesítését szorgalmazzák. Ide sorolhatók többek közt a tízes évek Amerikájának progresszív republikánusai, akik közvetlen választásokat és a fontosabb kérdésekben népszavazás kiírását követelték. A korrump, a nagyvállalatok, elsősorban a vasúttársaságok érdekeit kiszolgáló politikai elitet és intézményrendszert a közvetlen demokrácia megerősítésével akarták megreformálni. A demokratikus populizmus a

hatvanas években a participatív demokrácia programjában született újjá.

A politikai populizmusok harmadik csoportja a reakciós populizmus. Ide olyan figurák tartoznak, mint a rasszista előítéleteket meglovagoló rendpárti demagóg George Wallace. A politikai populizmusok utolsó csoportjába az eredetileg elsősorban a harmadik világra jellemző, mindenkinek fűt-fát ígérő elvtelen politika követői tartoznak.

Bár a tömeggel szemben Platóntól kezdve bizalmatlanok a filozófusok, a politikusok

körében a hétköznapi emberek érdekeire és értékeire hivatkozni ritkán számított szégyennek. Elég csak Jeffersonra vagy a korábban már idézett Lincolnra utalni. De elitellenes retorika jellemezte a Tocqueville amerikai utazásainak idején elnöklő Andrew Jacksont is. A huszadik században is bőven akadt olyan politikus, aki vállalta a populista címkét. Franklin Delano Rooseveltt büszke volt rá, hogy adott az átlagember véleményére.

Jimmy Carternél keresve sem találni populistább politikust. Carter elnök azt ígérte kampányában, hogy visszaadja a népnek a hatalmat. Amikor megkérdezték, hogy liberálisnak vagy konzervatívnak vallja-e magát, azt válaszolta, hogy ő nem liberális és nem konzervatív, hanem populista.

A politikai eszmetörténet vázlatos áttekintése végén felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e egységes jelenségeként a populizmusról? Peter Wiles szerint a válasz határozottan nem – a populizmus szindróma, és nem egységes doktrína. [WILES, 1969] Hasonló következtetésre jutott Isaiah Berlin is, amikor a jelenség meghatározhatatlanságáról beszélt. A populizmust ő Hamupipőke cipellőjéhez hasonlította. A populizmus szerinte olyan fogalmi kategória, amely sok mindenre

Sőt ha pusztán a nép akaratára való hivatkozásként határozzuk meg, akkor meg sem tudjuk megkülönböztetni a populizmust a demokráciától. Van, aki nem is különbözteti meg. Peter Worsley szerint nem túlzás azt állítani, hogy a szó tágabb értelmében minden huszadik századi politikai mozgalom, párt és rezsim populista, hiszen a nép akaratára és érdekére hivatkozik.

ráhúzható, de valahogy semmire sem passzol pontosan. [ALLCOCK, 1971]

Canovan az alapos elemzéssel sem jut sokkal előrébb. Sok kérdést megválaszol, de talán még több újat vet fel. A populizmust definiálni nem lehetséges, összegzi a tanulságokat, legjobb esetben is csak családi hasonlóságokat lehet kimutatni a különböző, jobb- és baloldali, progresszív és reakciós, rasszista és antirasszista, vagy éppenséggel demokratikus és antidemokratikus populizmusok között. [CANOVAN, 1981:287]

Talán az egyetlen, minden eddigi populizmusra jellemző sajátosság a politikai ellittel szembeni bizalmatlanság és a nép, a nép érdekeinek középpontba állítása. Ez azonban még mindig kevés ahhoz, hogy a populizmust politikai doktrínának vagy ideológiának tekintsük. Sőt ha pusztán a nép akaratára való hivatkozásként határozzuk meg, akkor meg sem tudjuk megkülönböztetni a demokráciától. Van, aki nem is különbözteti meg. Peter Worsley szerint nem túlzás azt állítani, hogy a szó tágabb értelmében minden huszadik századi politikai mozgalom, párt és rezsim populista, hiszen a nép akaratára és érdekére hivatkozik. [WORSLEY, 1969] Vagy ahogyan Ralf Dahrendorf német-angol szociológus szellemesen megfogalmazta: „ami az egyiknek populizmus, az a másiknak demokrácia, és fordítva”. [DAHRENDORF, 2003:156]

Minden társadalomtudományi rendszertan és rendszertani besorolás megkérdőjelezhető. A politikai mozgalmak tekintetében sincsenek éles határok, inkább csak átmenetek. Gyakran szinte lehetetlen eldönteni, hogy valamely irányzatot populistának bélyegezzünk-e. A populizmussal kapcsolatban túlzás nélkül állítható: határesetből van több.

A hosszú vargabetű után ezzel visszakanyarodunk Tocqueville-hoz. Azt az elsőre talán meglepőnek tűnő állítást szeretném bizonyítani, hogy a demokratikus populizmus nem idegen annyira a republikánus Tocqueville szellemétől, mint azt a kommentátorok jelentős része gondolja.

Tocqueville Franciaország problémáira kereste a választ, még akkor is, amikor

Amerikáról írt. A francia forradalom utáni öt évtized történelmét figyelembe véve cseppet sem meglepő, hogy elsősorban a szabadság és a demokrácia összeegyeztethetőségének kérdése foglalkoztatta.

A demokráciát a politikai jogok egyenlősége jellemzi. A demokratikus társadalomban a szabadságra éppen a többség korlátlan hatalma jelenthet veszélyt. A zsarnokság kezdete – olvassuk *A demokrácia Amerikában* második kötetében – az, ha egy hatalomnak a korlátlan cselekvés jogát adják meg, attól függetlenül, hogy ez a hatalom a király, az arisztokrácia vagy a nép. Az, hogy ki korlátozza a szabadságot, már másodlagos kérdés. "Ha azt érzem, hogy a hatalom keze homlokomra nehezedik, nemigen érdekel, ki nyom el, és szemernyivel sincs nagyobb kedvem a járomba hajtani a fejem csak azért, mert egymillió kar tartja felém." [TOCQUEVILLE, 1983:354]

Nem teljesen alaptalan azt feltételezni, hogy a demokráciát Tocqueville összeférhetetlennek tartja a szabadsággal. Főleg a későbbi, *A régi rend és a forradalomban* található erre utaló borúlátó kijelentések. „A demokratikus társadalmak, amelyek nem szabadok, lehetnek gazdagok [...]. Az egyenlőség kéz a kézben jár a zsarnoksággal” – írja a bevezetőben. [TOCQUEVILLE, 1994:40] Ha hozzátesszük, hogy Tocqueville helytelenítette a társadalmi hierarchia és az arisztokrácia felszámolását, akkor megérthetjük, miért jutott még John Stuart Mill is arra a téves következtetésre *A demokrácia Amerikában* első részének megjelenése után, hogy a francia szerző némi nosztalgiával gondol vissza a régi rendre. [MILL, 1962:218-9]

A szabadság és egyenlőtlenség szembeállításakor azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy amikor Tocqueville az egyenlőséggel kapcsolatos fenntartásairól beszél, szinte kivétel nélkül a társadalmi igazságosság értelmében felfogott egalitárius politikát bírálja. A szabadságot sosem a politikai egyenjogúsággal állítja szembe.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy *A régi rend és a forradalom* a francia

viszonyokat tárgyalja. Tocqueville az amerikai társadalmat vizsgálva jóval derűlátóbban festi le demokrácia és szabadság viszonyát. A demokráciát Tocqueville általában nem azonosítja a jakobinus terrorral. Ha alaposabban megvizsgáljuk, *A demokrácia Amerikában* szerzője valójában nem általában a demokrácia, és végképp nem a politikai egyenlőség ellen emelt szót.

Tény, hogy Tocqueville sokszor kijelenti, a szabadság előbbre való az egyenlőségnél. De tekinthetjük-e Tocqueville-t a demokráciával szemben a szabadságot választó filozófusnak? Tocqueville maga is tisztában van a kérdés nehézségével. „Utálatosnak és istentelennek tartom azt a tételt, mely szerint kormányzás dolgában egy nép többsége mindent megtehet, ugyanakkor minden hatalmat a többség akaratából eredeztetek. Vajon ellentmondok-e magamnak?” [TOCQUEVILLE, 1983:218]

A demokrácia nem általában veszélyes. Csak ott válik fenyegetővé, ahol a polgárok nem szoktak hozzá a közügyekben való aktív részvételhez és az ezzel járó áldozatvállaláshoz. Franciaországban a demokrácia azért torkollott zsarnokságba, mert a nép az egyenlő politikai jogokban a társadalmi egyenlőség előremozdításának eszközét látta. Ellentétben az arisztokráciát nem ismerő és a demokratikus döntéshozásban gyakorlott amerikaiakkal, a francia nép nem volt felkészülve a forradalom után hirtelen támadt politikai egyenlőségre.

Az arisztokráciával szembeni heves indulatokat az váltotta ki, hogy a nemesség előjogokat élvezett, de társadalmi feladata és felelőssége már nem volt. *A régi rend és a forradalom* újszerűsége abban áll, hogy a forradalmat és az azt követő terrort a 18. század végi francia társadalmi rendszer logikus következményeként magyarázza. Az elszigetelt és kizsigerelt, politikai jogokkal nem rendelkező rétegekben – köztük a politikai tettvágyat absztrakt elméletgyártásban kiélő filozófokban – lassan gyűlt az előjogokat élvező, önérdékét követő nemességgel és a társadalmi renddel szembeni gyűlölet.

Ugyanez a gondolat köszön vissza az Amerika-könyvben is. Az interpretátorok egy része szerint Tocqueville a demokráciától, a többség ellensúlyozatlan hatalmától féltette leginkább a szabadságot. Ha alaposan szemügyre vesszük az életművet, akkor egy másik lehetséges olvasat is kirajzolódik. E szerint a republikánus Tocqueville a politikai centralizációt tartotta az amerikai demokráciát fenyegető legnagyobb veszélynek. Centralizáció viszont ott lehetséges, ahol az emberek elfordulnak a közügyektől és magánboldogságukat keresik, és a politikai hatalmat a hivatásos politikusok, a politikai elit gyakorolja. Tocqueville hangsúlyozza, hogy az amerikai demokráciát a zsarnoksághoz vezető központosítástól a közügyekben való aktív részvétel óvja meg. Természetesen a szabadsághoz kellenek a megfelelő politikai intézmények, de ezek fenntartása szintén akaratot és elhatározást feltételez. Vagyis kellenek hozzá bizonyos ösztönök, szokások és erkölcsök.

A centralizáció számára a modern individualizmus készíti elő a terepet. „Az individualizmus olyan higgadt és békés érzelem, amely minden polgárt arra készítet, hogy elszigetelje magát a hozzá hasonlatosak tömegétől, s családjával és barátaival félrevonuljon: miután ily módon kicsiny társadalmat teremtett a maga használatára, szíves örömet sorsára hagyja a nagy társadalmat. Az individualizmus minden erény csíráját elsorvasztja; az individualizmus először csak a közösségi erényeket apasztja ki; egy idő múltán azonban az összes többit megtámadja és lerombolja, végül pedig az egoizmusba süllyed.” [TOCQUEVILLE, 1983:391]

A demokrácia az elszigetelt individuumok társadalmában válhat zsarnokivá. A politikai szabadság ott kerül veszélybe, ahol az emberek elfordulnak a közélettől, lemondva demokratikus politikai jogaikról. A despota az elszigetelődést használja ki. „Féktelen és nyugtalan elméknek hívja azokat, akik a közös jólét megteremtésén fáradoznak, és a szó eredeti értelmét megváltoztatva jó polgároknak nevezik azokat, akik teljesen ma-

gukba zárkóznak.” [TOCQUEVILLE, 1983:396]

A „demokratikus despotizmus” ott üti fel a fejét, ahol az emberek magánszférájukba zárkózva, a közügyektől elfordulva élnek. Az újfajta zsarnokság politikaellenes, vagy Sheldon Wolin Tocqueville-monográfiájában használt terminussal élve: „antipolitikai”. [WOLIN, 2001:354]

Mi védhet meg a zsarnokságtól? Sok helyen fogalmaz úgy Tocqueville, hogy a „szabályozott, szelíd és békés szolgaság” [TOCQUEVILLE, 1983:521], azaz a demokratikus despotizmus ellen még több demokráciával lehet védekezni: „ugyanaz az egyenlőség, ami kedvez az önkényuralom kialakulásának, mérsékli is azt [...] A szélsőséges szabadság korrigálja a szabadság visszaéléseit, és a szélsőséges demokrácia elejét veszi a demokrácia veszélyeinek.” [TOCQUEVILLE, 1983:161]

Vagyis csak az aktív politikai részvétel, a közügyek iránti elkötelezettség menthet meg a demokratikus despotizmustól. Ma ezt az elvet a participatív demokrácia hívei képviselik. A participatív demokrácia pedig a demokratikus populizmus egy fajtájának tekinthető. [CANOVAN, 1981:87]

„Kísértet járja be Európát – a populizmus kísértete” – jelentette be vészjóslón Ernest Gellner a hatvanas évek végén. [GELLNER, 1969:1] Az Európát bejáró kísértetek tényleg fé-

lelmetesek, ráadásul általában hosszú ideig visszajárnak. De a populizmus esetében talá-
lőbb lett volna kísértet helyett dzsinnel példálózni. A dzsinnek csak egy része ártó szellem – vannak jóságosak is. Kétségtelen, hogy a populista politikai mozgalmak többsége veszélyes. De akad olyan is, amely a demokrácia megerősítését célozza, de mégsem vezet a többség zsarnokságához. A demokratikus populisták általában nem az alkotmányos szabadságjogokkal szemben lépnek fel, és nem forradalmi követeléseket fogalmaznak meg. [TAGGART, 1996] Tocqueville-i terminusokkal élve: legtöbbször nem átfogó társadalmi, hanem csak politikai reformokat akarnak, azokat is leginkább demokratikus eszközökkel. Az elittel szembeni bizalmatlan, a nép érdekében fellépő populisták legtöbbször az alkotmányos jogrend tiszteletben tartása mellett akarják a demokráciát kiszélesíteni, vagyis: populárisabbá tenni. Az ilyen populizmus talán a republikánus Tocqueville-nak sem lenne ellenére.

A demokratikus populizmus a republikánus törekvéseket is szolgálhatja. Mint ahogy szolgálja is például Svájcban, ahol minden fontosabb kérdésben népszavazás dönt, de a többség zsarnoksága mégsem fenyeget. [CANOVAN, 1981:205-210]

Az ilyen populizmus talán a republikánus Tocqueville-nak sem lenne ellenére.

IRODALOM

ALLCOCK, J. B. 1971: 'Populism': A Brief Biography. *Sociology*, Sept. 1971/5, 371–87. p.

CANOVAN, Margaret 1981: *Populism*. New York: Junction Books

DAHRENDORF, Ralf 2003: 'Acht Amnerkungen zum Populismus' *Transit. Europäische Revue*, 25.

- GELLNER, Ernest 1969: 'Introduction' In: IONESCU, Ghița - GELLNER, Ernest (eds.): *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- LUKACS, John 2005: *Democracy and Populism*. New Haven: Yale University Press
- MILL, John Stuart 1962: 'Tocqueville on Democracy in America' In: *Essays on Politics and Culture*. Garden City: Doubleday
- TAGGART, Paul 1996: *The New Populism and the New Politics: New Protest Parties in Sweden in Comparative Perspective*. New York: St. Martin's Press
- TOCQUEVILLE, Alexis de 1983: *A demokrácia Amerikában*. Budapest: Gondolat
- TOCQUEVILLE, Alexis de 1984: *A régi rend és a forradalom*. Budapest: Atlantisz
- WILES, Peter 1969: 'A Syndrome, not a Doctrine: Some Elementary Theses on Populism' In: IONESCU, Ghița - GELLNER, Ernest (eds.): *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson. 166-79. p.
- WORSLEY, Peter 1969: 'The Concept of Populism' In: IONESCU, Ghița - GELLNER, Ernest (eds.): *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson. 212-50. p.
- WOLIN, Sheldon 2001: *Tocqueville between Two Worlds: the Making of a Political and Theoretical Life*. Princeton: Princeton University Press